

A PSZICHOANALÍZIS MINT „AZ ÖDIPUSZ VALLÁS THEOLÓGIÁJA”

Az úgynevezett Rapaport-levelek egyik értekező betétjéről

Lengyel András

1. Az úgynevezett Rapaport-levelek érdemi földolgozásával még adós a József Attila-kutatás. A szöveg – pontosabban: annak egy része – ugyan több mint egy évtizede, 1992 óta hozzáférhető, de mind a közlés módja, mind elsődleges interpretációja problematikus. Már maga a szöveg közreadói meghatározása („Rapaport-levél”) is félrevezető. Horváth Iván – a szakma addigi hivatkozási gyakorlatával szakítva – nem levelekről, azaz több önálló szövegről beszél, hanem egyetlen, összefüggő szövegről. Ez azonban félreértés; a szövegkorpusz nem egységes, koherens szöveg, hanem több, különböző időpontban írott egyes gondolatmenet formálisan is elkülönített, ám utólag összekapcsolt halmaza. (E vonatkozásban érdemes szem előtt tartani, hogy e szövegek kapcsán maga József Attila is „levelekről” beszél. Az utolsó levél zárópasszusa *expressis verbis* kimondja ezt: „Nem volna jó, ha maga nekem a fontosabb, az érzése szerint fontosabb részek megjelölésével visszaküldené nekem [!] *e leveleket?* Én nem olvastam át *őket*, de most [...] érdekesnek találom *őket*” [József Attila 1992. 382. Kiemelés L. A.])

A több elemből így összeálló levélsorozat ezen túl is több problémát vet föl. Első darabja, kikövetkeztethetően, 1934. április 18-a és 28-a között született (vö. Lengyel 1996. 89), további három levél pedig – József Attila saját keltezése szerint – április 28-án, május 8-án és 9-én, majd május 11-én íródott. A keltezett levelek megvannak, az „első”, kikövetkeztetett keltű levél eleje azonban hiányzik. Ez a csonkaság komoly gondot okoz.

(1.) Nem dönthető el, hogy a csonkán ismert levél vajon valóban az időben első levél részlete-e, avagy ezen kívül volt még egy vagy több levél. Amit tudunk, az az utóbbi lehetőség mellett szól. Tudjuk ugyanis, hogy Rapaport Samu József Attilának adott „fölhatalmazása” április 15-én íródott, de csak 18-án került postára. Ezt a levelezőlapot pedig, amelynek alapján a költő hozzákezdhetett levelei megírásához, József Attila 19-én, legkésőbb 20-án már megkapta. Ha tudjuk (márpedig ez Rapaport levelezőlapjából félreérthetetlenül kiderül), hogy április közepén József Attila gyors egymásutánban három levéllel is ostromolta analitikusát (vö. Lengyel 1996. 88), akkor nem valószínű, hogy Rapaport doktor beleegyezését és intencióit 19-én vagy 20-án megkapva, még több mint egy hetet várt volna problémái önmagából való kiírására. Sokkal valószínűbb, hogy Rapaport lapját kézhez kapva mindjárt, azaz már 20-a körül belekezdett az írásba. Ha pedig ez igaz, akkor az is valószínű, hogy a 20-a és 28-a, azaz „első” és „második” levele között nem tartott több mint egy hetes szünetet, hanem – legalább – még egyet írt. Azaz a levélsorozat elejéről legalább másfél levél hiányzik.

(2.) Ez a csonkaság nem pusztán mennyiségi kérdés, nemcsak arról van szó, hogy néhány gépelt lapnyi szöveggel kevesebbet ismerünk. Az igazi gondot az jelenti, hogy éppen a levélsorozat nyitó darabjai hiányoznak. Azok a részek, amelyek – a dolog természete szerint – a levélsorozatot kiváltó *alapproblémát* exponálják, amelyek tehát a legtöbb, leglényegesebb információkat szolgáltatathatnák számunkra. Ennek hiányában azonban a levélsorozat egész értelmezése némileg a levegőben lóg, bizonytalan, az értelmező spekulációkra kényszerül.

(3.) Valószínű, hogy ez a helyzet nem egyszerűen a véletlen játéka-ként alakult ki, hanem Rapaport doktor tudatosan tüntette el a – vélhetően kényes tartalmú – levélrészeket. Erre enged következtetni az a tény, hogy előbb, még a harmincas évek végén a baráti köréhez tartozó – s Juhász Gyula önkéntes titkárnőjeként, bizalmasaként megismert – Kilényi Irma kérését hárította el (Lengyel 1997. 195), majd, már a háború után, az immár irodalomtörténeti klasszikussá lett költő „hivatalos” monográfusáét, Szabolcsi Miklósét is. Élete vége felé pedig, immár bekövetkező halálával számolva, az orvosi titoktartás és az irodalomtörténeti klasszikus megismerhetőségének biztosítása közötti konfliktust felemás módon, egyszerre adva és megtagadva az információt, oldotta föl. A levélsorozatot régi, még a húszas években, Szegeden megismert családi bizalmasukra, a Juhász Gyulát is, József Attilát is régtől és jól ismerő Magyar Lászlóra bízta – de előzetes „cenzúra”, megrostá-

lás után. Magyar László második feleségének lányától, Lövész Tibornétól tudom, hogy az idős Rapaport – gyermektelen lévén – dolgait részben elajándékozta (például néhány, Etsy Emiliával kapcsolatos anyagot a szegedi múzeumnak adott), részben – egészségügyi sétái alkalmával – szándékosan elhagyogatta. (Ez utóbbira jellemző példa, hogy egyszer egy ligeti padon szándékosan „ottfelejtett” könyvcsomagját egy segítőkész, jóindulatú fiatalember utána vitte, meghiúsítva ezzel akcióját.) József Attila analitikus anyagát azonban, úgy látszik, sem elajándékozni, sem sorsára hagyni nem akarta, ezért – föltehetően Magyar László baráti kapacitálására – egy megrostált anyagot bizalmasára bízott. A kéziratokat Magyar előbb csak tanulmányozásra kölcsönkapta (Magyar, zárolt anyagként, ekkor, 1969 tavaszán ajánlotta föl az anyag lemásolásának lehetőségét az OSZK kézirtárának), majd – Rapaport 1970. januári halála után – megörökölte. Ő döntött úgy, hogy a kéziratokat, legalábbis azokat, amelyeket Rapaporttól megkapott, közgyűjteménybe juttatja. A leletmentés tehát az ő érdeme, de Rapaport Samu előzetes kontrollja fölött neki sem volt hatalma.

(4.) További probléma, hogy a levélsorozat szerzői keltezései, valamint a levelek egyes, már Horváth Iván által is érzékelt visszautalásai alapján föltételezhető, hogy a sorozatból más időpontokból, például május elejéről is hiányzik egy vagy több levél. E hiány oka alighanem szintén Rapaport cenzúrája lehet.

Az is problémát jelent, hogy a Rapaport-levelek eredeti gépiratos lapjainak sorrendje a közlő, Horváth Iván szerint sem teljesen megnyugtató. A közölt szöveg egységes szöveggé váló fölfogása és ilyenként való interpretálása tehát egyelőre legalábbis kockázatos.

2. Ám annyi mindent összevetve bizonyos, hogy a levélsorozat semmiképpen nem egynemű, homogén szöveg. Az eltérő szövegrészek hol jobban, hol kevésbé jól, de elkülöníthetők – azaz többféle részelemzés lehetősége is adott. Ezek a részelemzések persze bizonyos mértékig provizórikus eredményre vezethetnek csak, hiszen a levélsorozat egészét átfogó, tagolt, de mégis egységes interpretáció óhatatlanul megváltoztatja majd a részelemzések státuszát, beleillesztve azokat egy szélesebb perspektívába. Ám a már most elvégezhető részletelemzéseknek így is megvan a jelentőségük és szerepük: megkönnyítik a további vizsgálatot egy-egy területen, szilárd alapot adva az értelmezési folyamatnak. Az alábbiakban ezért az egészről való kockázatos beszéd helyett egyetlen szövegrészletet kísérlek meg értelmezni – ez, Horváth Iván

közlésében, a 136. sortól a 192. sorig terjedő rész, s ez az 1934. április 28-án íródott levél egyik jól elkülönülő, szerves gondolatmenete.

3. A Rapaport-leveleket a József Attila-irodalomban mint a *Szabad-ötletek jegyzéke* felé vezető út egyik állomását szokás kezelni. E vélekedés nem is alaptalan, hiszen mint a pszichoanalitikus iratok mindegyike, ez is erősen szubjektív hangoltságú írások sorozata, s bizonyos, hogy e levelek valamiképpen előkészítik a *Szabad-ötletek jegyzékében* foglalt gondolatmeneteket és eljárásokat. Ezúttal mégsem erre a kétségkívül meglévő összefüggésre fordítok figyelmet, hanem egy másik, éppen ellenkező irányba mutató összefüggést állítok elemzésem középpontjába.

Az előbbieken megjelölt szövegrész ugyanis sokkal inkább tekinthető pszichoanalitikus, vagy még inkább meta-pszichoanalitikus értekezésnek, semmint kontrolálatlan szabad asszociációk sorozatának. Egy, az értekező stílusból kieső, a nemi aktust nyersen nevéen nevező félmondatot (171–172. sor), valamint bizonyos – később még említendő – rejtett, de kielemezhető személyes érdekeltséget leszámítva ez a szövegrész szabályos értekezés, mondhatnánk miníesszé. Ha kiemelnénk, s önállóan közölnénk, helye lehetne egy József Attila tanulmányait közreadó kötetben is. Nyelvezete is, absztrakciós szintje is magas fokú reflektáltságról árulkodik. Igazán érdekessé, sőt jelentőssé éppen a szövegrész jellegének sajátos kettőssége teszi. Az értekező stílusból való egyszeri, nyers kiszólása, az önmagára vonatkoztathatóság sok-sok jele (például az elemzett neurotikus „*férfi*neurotikusként”, azaz önmagával való implicit azonosítása, az apa–anya–gyerek reláció középpontba állítása, a szorongásos eredetű regresszió mibenlétének keresése stb.) arról árulkodik, hogy ez az értekezés olyan esettanulmány, amelynek szerzője önmagát tekinti megértendő és magyarázandó esetnek, ám közben általánosított, teoretikusan megformált tapasztalatokat közöl.

Könnyű belátni tehát, hogy e szövegrész egyfelől pszichoanalitikus öndiagnózis, másfelől – mint látni fogjuk – pszichoanalízis-kritika. Úgy él a pszichoanalitikus elmélet kínálta inspirációkkal, hogy közben felülbírálja, sőt már-már leleplezi azt. Igaz, ez a kritika, bár igencsak radikális, itt mégis keretek között marad, a teljes elvetésig nem jut el, sőt nem is akar eljutni. De éppen e teoretikus ambivalencia megjelenítése, s így megérthetővé tétele révén kulcsként szolgál a későbbi, alapvetően ambivalens, ám kiindulópontjuktól már jórészt elszakadt, eredetüket így önkéntelenül is elfedő, úgynevezett analitikus iratokhoz.

A szöveg, ha közelebbről szemügyre vesszük, analitikusan orientált szöveg, de nem a teória egyszerű alkalmazása, hanem a saját analízise fölötti elégedetlenség általánosított kimondása, s így egy „új” magyarázó elmélet megalkotása. Alapkérdése ez: „Mi az agresszió, illetve mi az, amit a neurótikus olyan támadási kedvnek érez, amelyet vissza kell tartania?” (József Attila, 1992. 361–362., 136–137. sor) Ebben a kiindulópontban több minden érdekes. Érdekes mindenekelőtt az, hogy József Attila itt önmagát neurotikusnak ismeri el, ezt az állapotot azonban, ahogy egy későbbi utalása (152–153. sor) jelzi, élesen megkülönbözteti a pszichózistól: amiről ő beszél, az szerinte „csak” *pszichoneurózis*. Figyelemre méltó az is, hogy az őt érdeklő agressziót elkülöníti a „vetélytárssal szemben fellépő agresszió”-tól (137–138. sor), valamint „a félelemből visszatartott agresszió”-tól (139. sor). Őt igazában az agresszióknak csak a *szorongásos* fajtája érdekli (139–140. sor).

Saját szorongásaira magyarázatot keresve valójában az a lelki dinamika foglalkoztatja, amelynek eredménye a szorongás. Ennek a szorongásnak az okaként pedig az analitikus elmélet (s nyilván Rapaport előszavas magyarázata) szerint az Ödipusz-konfliktus jöhetne szóba. Ám ezt a lehetőséget József Attila elveti, illetve azonnal másodlagossá fokozza le. Szerinte ugyanis „[e]nnek a szorongásnak a keletkezéséhez csak mint külső, bár megtévesztő [...] okként járul az apa személye” (141–142. sor) – igaz, ez az ok, éppen „megtévesztő” szerepe révén „erősen ható ok”-ként működik. A lényeg azonban éppen az, hogy szerinte az analitikus elmélet Ödipusz-teóriája álmagyarázat; nem magyarázza a szorongás eredetét, hanem végső soron inkább gerjeszti, generálja azt. „Az ödipusz-konstelláció (sic!), illetve konfliktus csupán éppen olyan kivetítése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a vallások és a mitológiák. Az ödipusz konfliktus tudományossá tett mithosz, mert bár tényleg magukban az emberekben keletkezik, a tudomány, nevezetesen a pszichoanalízis nem hogy lebontaná, hanem úgy siet a jóváhagyására, ahogyan a mithikus, vallásos hitnek nem a lebontására, hanem tudományos alátámasztására törekszik a *theológia*. A pszichoanalízis freudi formájában a neurótikusok ödipusz-vallásának a *theológiája*” (143–150. sor).¹

¹ József Attila következetesen kisbetűvel és külön szóban írja leveleiben az Ödipusz-komplexus és az Ödipusz-helyzet kifejezéseket. Az idézetekben természetesen az ő írásmódját használom.

Az idézett rész egésze József Attilánál alá van húzva; kiemelt, elvi jelentőségű tézis tehát. S ha jól meggondoljuk, csakugyan fontos fölismerés mondódik itt ki, mind elmélettörténetileg, mind a személyes élettörténet szemszögéből. A freudi pszichoanalízisnek ez a kritikája elmélettörténetileg abba a vonulatba illeszkedik bele, illetve azt előlegezi meg, amelyet több évtizeddel később Martin Heidegger fogalmazott meg legélesebben. „Freud – mondja Heidegger – a tudatos emberi jelenségeket illetően is azt feltételezi, hogy azok hiánytalanul megmagyarázhatók, azazhogy a kauzális összefüggések kontinuusak. Minthogy ilyesmi nincsen meg a »tudatban«, fel kell hogy találja a »tudattalant«, melyben a kauzális összefüggések hiánytalanul meg kell legyenek. Freud posztulátuma szerint a lelki teljes egészében megmagyarázható, s itt magyarázat és megértés azonosítva lesznek. *Ez a posztulátum nem magukból a lelki jelenségekből származik, hanem az újkori természettudomány posztulátuma*” (Heidegger, 1987. 260., idézi Vajda, 1993. 5. Kiemelés L. A.).

E problémakör részletes kifejtése és megtárgyalása természetesen igen messzire vezetne el, s itt erre most sem alkalom, sem lehetőség nem kínálkozik. Mondandónk szempontjából azonban talán erre nincs is szükség. Elég, ha azt szögezzük le, hogy József Attila pszichoanalíziskritikájának lényege – hogy tudniillik az analitikus elmélet saját problémáját gerjesztő, sőt megkonstruáló jellegű – nem pusztán a költő *ad hoc* ötlete volt: ahogy az elmélettörténet tanúsítja, az analitikus elmélet lehetséges kritikájának egyik centruma mindenképp itt keresendő.

Legalább ennyire fontos szempontunkból az is, hogy az „Ödipuszvallás” József Attila-i kritikája szubjektív *vallomás* is. Annak „beismerése”, hogy – bár különböző időpontban írott analitikus szövegei telítve vannak „ödipális fantáziákkal” – ezek az édesanyjával kapcsolatos szövegrészek többnyire nem empirikus lelki realitások *közvetlen* dokumentumai, hanem elméletileg orientált *konstrukciók*. Ezt itt, a Raportlevelek adott pontján, József Attila teljes világossággal ki is mondja: „ha az ödipusz helyzet valóságos volna, illetve ha az ödipusz helyzet váltaná ki a neurózist, akkor nem volna gyógyítható semmilyen pszichoneurózis, melyet nem tévesztek össze a pszichózissal” (151–154. sor). Igaz, ismeri el, „[a]z ödipusz konstelláció tényleg él a neurótikusokban”, de szerinte nem mint közvetlen adottság, hanem csak „mint megoldási vágy”, tudniillik a neurotikusok – véli József Attila – úgy gondolják, ennek „realizálás[a] oldaná meg problémájukat”. Ám, teszi mindjárt hozzá, a neurotikusok „ugyanakkor érzik, hogy ez lehetetlen megoldás, tehát érzik, hogy *lényegében nem az ödipusz helyzetről van szó, hanem ép-*

pen az a baj, hogy beleélték magukat az ödipusz helyzetbe” (153–157. sor. Kiemelés L. A.).

A freudi elmélet kritikája azonban, érdekes, de nem logikátlan módon, József Attila számára nem jelentette egyben az analitikus gyakorlat elvi elvetését is. „A pszichoanalízis freudi formájában” szerinte, mint láttuk, „a neurótikusok ödipusz-vallásának a theológiája”, ám ehhez mindjárt hozzátette: „Gyakorlatban szerencsére nem az” (150. sor). Sőt törekvése, jól láthatóan, elsősorban éppen arra irányult, hogy maga számára is tisztázza, milyen „úton segíthet az analízis” (157. sor).

Ebből a szempontból roppant tanulságos, hogy a Rapaport-levelek most tárgyalt részlete az analitikus szituáció leírását, mondhatnánk fenomenológiai jellemzését is adja. „Az analitikus szituáció létrehoz egy olyan helyzetet, mely megfelel az endopszichikus ödipusz helyzetnek. Midőn [a neurotikus] ezt felismeri, visszaszalad a múltba, hogy ottani ödipusz helyzetét idézze fel neurózisa védelméül. S csak az a gyógyulás, hogyha belátja, hogy lényegében ott sincs ödipusz helyzetről szó, hogy már akkor félreértette saját magát” (158–162. sor).

Ebben a jellemzésben megint több minden érdekes. Érdekes mindekelőtt az, hogy az Ödipusz-helyzet itt ismételten mint származékos, mesterséges konstrukció jelenik meg, s ezt a konstrukciót maga az analízis hozza létre. (Ez egyébként teljes összhangban van korábbi okfejtésével, voltaképpen a korábbi elvi tézis konkretizálása.) Mint szubjektív vallomás, érdekes az is, hogy itt megkapjuk a „múltba való visszaszaladás” lelki indoklását; s nem is kétséges, hogy József Attila itt saját múltja felé való visszafordulásának, az emlékező, sőt az emlékekbe önmagát tudatosan beleásó magatartása eluralkodásának magyarázatát adja. S érdekes az is, hogy – ha jól értjük okfejtését – a neurotikus beállítódást sajátos *önfélreértésként* határozza meg.

Az a mód, ahogy a neurotikus önfélreértésnek ezt a dinamikáját leírja, igen tanulságos – s önjellemezésnek is kitűnő. A neurotikus, írja, már kezdetben „félreértette saját magát, mégpedig azért értette félre, mert saját vágyaival és akaratával más személyeket ruházott fel, létrehozta – kivetítve magából – az apját és az anyját, a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak helyébe megteremtette ezeknek eleven személyi szimbólumokba sűrített kivonatát és azután tudattalan tudatában, melyet éppen a későbbi helyes belátás alapján fojt el, és nem pusztá, az apa hatalma által keltett félelemből, a valóságnak ezekkel az általa sűrített kivonataival, szimbólumaival viaskodik. A környezet ebben a sűrítő szimbólumalkotásban akaratlanul is segítségére siet, mert az

apa és az anya személyének jelentőségét túlhangsúlyozza. Csakhogy mást ért apa és anya alatt a környezet, mint a gyerek.” (162–171. sor).

Vitakérdés lehet, hogy az önfélreértésnek ez az itt bemutatott dinamikája mennyire általános érvényű, s vajon nem az apját lényegében nem ismerő, az anyját pedig korán elveszítő költő speciális esete íródik-e le. Önmagára, saját helyzetére vonatkoztatva azonban, úgy vélem, mindenképpen magyarázó értékű az apa- és anyaszimbólum képzésének ez a lelki dinamikája. S figyelemreméltóan realista vonása az okfejtésnek az a mozzanat is, hogy megjelenik benne „a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak”, valamint általában a „környezet” szimbólumképző szerepe is. (E külső, mondhatnánk társadalmi komponens a kései József Attila gondolkodásában valamiképpen végig jelen van; freudomarxizmus kialakulásának gondolati lehetősége alighanem itt, e komponens fölmerülésében, illetve tudatos bekalkulálásában kereshető.)

Okfejtése e pontján az Ödipusz-komplexum végső lényegére redukálódik, „megszabadul” naturalis értelmezésétől. „Az ödipusz komplexum lényegében a szeretet–gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudattalanjában való lerögzítése. Egészen bizonyos ugyanolyan tüneteket produkál az, aki gyermekkorában nem látott férfit és fiúgyermek létére az anyjával él, mintha valóban felvetődött volna az ödipusz helyzet gyermekkorában. T. i. magával a külvilággal szemben ambivalens magatartású az ember” (173–178. sor). Ebben a redukcióban nemcsak maga a redukció ténye az érdekes, hogy tudniillik egy neurotikus tünet egy egyetemes lelki tényre, a külvilággal szembeni ambivalenciára vezetődik vissza. Érdekes az is, hogy itt a redukció egy olyan neurotikusra vonatkozik, „aki gyermekkorában nem látott férfit és fiúgyermek létére az anyjával él”, hiszen ez – jól fölismerhetően – megint önértelmezés: József Attila itt is önmagáról beszél, önmagát értelmezi. Magyarázó értékű tehát, hogy világosan kimondja: a tünetek, amelyeket neurotikusként produkál, ugyanolyanok, „*mintha* valóban felvetődött volna az ödipusz helyzet gyermekkorában” – de valójában az Ödipusz-konstelláció nem következett be. Esetében „csak” egy *mintha*-jelenségről van szó.

Ennek a redukciónak a sarokpontja kétségkívül a külvilággal szembeni ambivalenciára való visszavezetés. Ez ugyanis, miközben fölment az Ödipusz-komplexum be- és elismerése alól, azaz „normalizál”, a betegesből a normálisba helyeződik át és vissza, igazolásra szorul. Kérdés, a „külvilággal szemben” csakugyan „ambivalens magatartású”-e az em-

ber, azaz csakugyan egyetemes létmód-e az ambivalencia? (Ez a betegség *versus* normalitás vízvázasztója; ha az ambivalencia egyetemes, a tünet – visszavezetődve erre az egyetemes tapasztalatra – megéli racionális magyarázatát.) A tézist, hogy „magával a külvilággal szemben ambivalens magatartású az ember”, József Attila egy újabb redukcióval igazolja. „1./ ahhoz, hogy jól érezzem magam, szükségem van külvilági tárgyakra, a szükséges tehát jó; 2./ amennyiben szükségem van külvilági tárgyakra, annyiban rájuk vagyok utalva, függök tőlük, rendelkeznek velem, tehát a szükséges az rossz” (179–182. sor). Ez a kettősség pedig valós, magában az emberi szükségletekben rejlik; ezt „az ambivalenciát csak az értelem dialektikája oldhatja fel” (178–179. sor). E redukcionista logikának sajátos paradoxona, hogy az érzelem eleve adott kettőségének föloldását nem érzelmi, hanem csakis racionális úton, az „értelem dialektikájá”-val látja megoldhatónak. Ez a föltevés, ez a racionalista posztulátum, melynek mintázatát kétségkívül a dialektikus logika, tehát egy előzetes kulturális teljesítmény hozza létre, minden jel szerint József Attila alapvető meggyőződése közé tartozott.

Már Tverdota György észrevette, hogy az *ártalom–értelem* szembeállítás ismétlődő elem a kései József Attila pszichoanalitikus, önértelmező szövegeiben. A *Pszichoanalízis*ben ez így jelenik meg: „nem szívesen veszi az ember észre az ártalmat, ha azt tapasztalta, hogy az rá nézve nem értelemmel, hanem ártalommal jár” (József Attila 1992a, 47–49. sor); „ösztönösen ártalmas mivoltát ebben a helyzetben még nem sikerült értelmessé szublimálni” (József Attila 1992a, 77–78. sor). A *Szabad-ötletek*ben pedig így: „aki tehát nem ártalmat vár, hanem értelmet” (144. sor, vö. Tverdota 1992. 402.). Tverdota azonban ebben csupán a szókettős „hangrendi és jelentéstani ellentétének kiaknázás”-át látja, jóllehet ennél többről van szó. Mélyén az a beállítódás rejlik, amelyet az *Átmentem a Párisiba* kezdetű szöveg egyik helye így fogalmaz meg: „Ettől félek, mert nem értem” (József Attila 1992a, 28. sor). S az is bizonyos, az *ártalmas* és az *értelmes* nyelvi szétválása és szembeállítása egy nagy hasadás leképezése. Jellemző e tekintetben, hogy a *Pszichoanalízis* című „komédiá”-jában (eredetileg: *Tragédia komédiában*) Gyömrői Edit megkettőzve vagy inkább kettéhasítva, mint „Gyömrői, a hülye”, illetve mint „Gyömrői, az értelmes” jelenik meg. S Gyömrői jellemzése e szövegben éppen az *ártalmas–értelmes* dialektikájára épül (vö. például 25–30. sor). E szembeállítás jelentését – túl a pszichoanalitikus szövegeken – 1937-ben, egy körkérdésre adott válaszában meglehetősen világossággal meg is adta: „Vagy ártunk egymásnak, vagy értjük egymást –

ahol az értelem megszűnik, ott kezdődik az ártalom, s ahol az ártalom hatástalan, ott fog önmaga fölépítésébe az értelem” (internetes kritikai kiadás, 143. sz., cím nélküli töredék).

Ebben az értelmezésben a pszichoanalitikus írások, így a Rapaport-levelek most tárgyalt részlete is, József Attilának az „értelemért” folytatott érzelmi és intellektuális harcát dokumentálják.

4. A vizsgált szövegrész utolsó tíz sora, azaz a 182. sortól a 192-ig terjedő rész a gondolatmenet rövidre zárása – a költő idáig érve valószínűleg elfáradt, vagy érdektelenné vált. Szövege azonban részleges kibontatlansága ellenére is jól és könnyen értelmezhető. Itt ugyanis a szükségletek érzelmi kettősségére építve a neurotikus tünetek produkálásának mechanizmusát villantja föl. „A gyermek – írja – alkot magának [...] egy mithoszt, melyben fejletlen értelmével elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében s az összes szükséges rosszakat az apa személyében. A szükségést felbontja jóra és rosszra, a rosszat el akarja kerülni, és a jót akarja megszerezni, de minthogy jó és rossz nincsen, csak szükséges, a jóhoz nem képes eljutni. Ezért aztán úgy gondolja, hogy akkor jut el a jóhoz, ha rosszat tesz, illetve akkor tesz rosszat, ha jót akar magának” (182–189. sor).

Ha ezt a leírást személyes vallomásnak tekintjük (aminthogy az is), a jónak az anyával, a rossznak az apával való ilyen azonosítása – bár maga a szöveg erről nem beszél – nyilvánvalóan a személyes élettörténetben leli meg magyarázatát. József Áron ugyanis, tudjuk, elhagyta, magára hagyta családját, s a kis Attila számára mindaz, ami jó volt, amit jóként tapasztalt meg, anyjától jött, ami rossz volt, az pedig a távol levő, a neheztelő mama által is alakított apakép-fantáziára volt rárakható. (Hogy más szövegekben a mamával kapcsolatban miért jelenik meg egy sor negatív élmény, más kérdés, magyarázata nem ide tartozik.)

A gondolatmenetnek azonban nem ez a személyes élettörténettel is hitelesíthető vonatkozása az igazán érdekes; ez igazában csak mint „beismerés” érdemel figyelmet. Az igazán figyelemreméltó az az inverz logika, amely nála – eszerint – erkölcs és érzelem viszonyát is erősen meghatározta, illetve tartósan antinomikus formában rögzítette: „akkor jut el a jóhoz, ha rosszat tesz, illetve akkor tesz rosszat, ha jót akar magának”. Az a gyermeki mítosz, amelyet József Attila itt emleget, s amelynek mítoszvoltát leleplezendő írja ki magából a tárgyalt gondolatmenetet is, az adott kulturális közegben érzelmileg föloldhatatlan antinómiát eredményez. Itt, úgy vélem, József Attila gondolkodásának egy újabb

centrumára bukkanunk; ez megint ismétlődően visszatérő problémája volt. („Jóról és rosszról nem gondolkodom” – írta már viszonylag korán egyik versében, ám valójában, önmagára rácáfolva, szinte csak erről gondolkodott.)

Ezt az antinómiát eredményező inverz lelki logikát maga a költő nagyon találó nyelvi leleménnyel „problémaköltő gép”-ként jeleníti meg. Sajnos, metaforáját fogalmilag nem bontja föl, nem írja le, a „problémaköltő gép” működésének konkrét mechanizmusát nem mutatja be részletesen. Ez a szűkszavúság a föltételezhető fáradtságon túl nyilván annak eredménye, hogy itt, gondolatmenete e pontján már nem is maga a lelki mechanizmus rekonstruálása érdekelte, hanem – mint számára legfontosabb – csak e mechanizmus „eredménye”, élethelyzetbeli konzekvenciái. „Ha aztán olyan formát ölt ez a problémaköltő gép, hogy [a neurotikus] nem hisz másnak, akkor vagy olyan világrendszert kell költenie magának, amely belsejének a kivetítése, vagy egyszerűen meg kell értenie a külvilághoz való viszonyát. Az analízisben ez történik meg” (189–192. sor).

A lehetőségeknek ez a fölmérése nyilvánvalóan megint személyes alternatíva kivetítése, egyben az analízissel való meg-megújuló próbálkozásainak igazolása. Maga az alternatíva elméleti szempontból nem volna igazán érdekes, ha megfogalmazását nem egyénítené a költeni szó szokatlan, de az antik tradícióba nagyon is beleillő, *poiészisz* értelmű használata (vö. Márkus 1998). Itt ugyanis a költés mint irodalmon túli, általánosabb érvényű modell jelenik meg, de nyilvánvaló, hogy a „világrendszert” megköltő, illetve a verset létrehozó alkotási folyamat mégsem független egymástól. Azaz József Attila számára, szubjektív helyzetérzékelése szerint, csak a *poiészisz* vagy analízis alternatívája kínálkozott.

5. A gondolatmenet koherenciája, az önmaga problémáira adott válasz teoretikus megformáltsága és nívója fölveti azt a kérdést, hogy ha a költő ilyen világos választ tudott adni problémáira, akkor miért nem állapodott meg az itt és ekkor kialakított pozícióban? Miért folytatta önmaga – külső értelmező számára egyre nehezebben követhető – lelki vi-viszekcióját? Azaz miért működtette tovább a „problémaköltő gép”-et? Tudásunk mai szintjén erre leegyszerűsítésektől mentes, meggyőző választ nem tudunk adni. A kézenfekvőnek látszó magyarázat, hogy tudniillik mindez „betegségének” eredménye, részben túlzottan semmitmondó, részben bizonyítatlan. Az azonban nagy valószínűséggel állítha-

tó, hogy az a neurotikus szorongás, amelyről ő maga explicit formában is vall, tartós élethelyzetként rögzülve késztetést jelenthetett a megmegújuló, mind mélyebbre ásni igyekvő önelemzésre. Ennek a föltevésnek az elfogadásánál azonban, úgy vélem, fontosabb számunkra József Attilának az az előföltevése, amely elemzett szövegéből is szépen kiderül, s amely alighanem minden további önelemzésének is axiómája volt, mi több, önelemzéseit generálta. József Attila ugyanis, elfogadva kora pszichoanalitikus elméleteinek előfeltevését, maga is úgy gondolta, hogy a tudattalanban „a kauzális összefüggések hiánytalanul meg kell legyenek”, „a lelki teljes egészében megmagyarázható”.

Ez, láttuk, Heidegger szerint racionalista illúzió. S ellentétben áll az arisztotelészi metafizika József Attila által is jól ismert s korábban vallott elvével, a „végtelen regresszus” lehetetlenségét kimondó tézissel. Összhangban van viszont azzal a személyes élettörténetbe ágyazott magáraulaltsággal, amely – mint vers is tanúsítja („magamban bíztam elejtitől fogva”) – kisgyermekkorától alapvető tapasztalata volt.

IRODALOM

- HEIDEGGER, MARTIN** (1987): *Martin Heideggers Zollikoner Seminare*. Herausgegeben von Medard Boss. Frankfurt.
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY** szerk. (1992): „*Miért fáj ma is?*” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- JÓZSEF ATTILA** (1992): *Rapaport-levél*. Sajtó alá rend. Horváth Iván. In: Horváth Iván–Tverdota György (szerk.) 1992. 357–386.
- JÓZSEF ATTILA** (1992a): A Gyömrői Edit hagyatékában fennmaradt iratok. Sajtó alá rend. Tverdota György. In: Horváth–Tverdota (szerk.) 1992. 387–406.
- LENGYEL ANDRÁS** (1996): József Attila első analitikusa. A pszichoanalitikus Rapaport Samuról. In: Lengyel András: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*. Tékintet Könyvek, Budapest. 55–96.
- LENGYEL ANDRÁS** (1997): Rapaport Samu Juhász Gyuláról és József Attiláról. In: *Irodalom- és Művészettörténeti Tanulmányok / Studia Historiae Literarum et Artium 1*. Szerk. Lengyel András. Szeged, 194–195.
- MÁRKUS GYÖRGY** (1998): Túl a dichotómián: praxisz és poiészisz. In: Márkus György: *Metafizika – mi végre? Tanulmányok*. Budapest, 35–67.
- TVERDOTA GYÖRGY** (1992): Tárgyi jegyzetek. In: Horváth Iván–Tverdota György (szerk.) 1992. 398–406.
- VAJDA MIHÁLY** (1993): A Zollikoni szemináriumok. *Thalassa*, 1: 5–12.